

Könül ƏLİYEVƏ

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: konulqabilqizi@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.1.107>

“İSGƏNDƏRİN SƏBRİ” NAĞILINDA İSGƏNDƏR OBRAZININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

“İsgəndər səbri” nağılı süjet quruluşu baxımından “İsgəndərin balıqlardan xərac alması” nağılı ilə bağlıdır. Hər iki nağılın süjeti konsepsiyası baxımından eynidir: balıqlar bütün hallarda ağıllı hərəkət edib İsgəndərə tabe olaraq ona xərac verirlər. Bu, epik konsepsiya baxımından İsgəndərin dünyaya harmoniya gətirməsi deməkdir. İsgəndər bütün nağıllarda fəth kimi təqdim olunur. İsgəndərin fəthliyinin əsasında ilk əcdad arxetipi durur. İlk əcdadın funksiyası dünyanı qorumaq və onda harmoniya yaratmaqdır. Bu cəhətdən, nağıldakı İsgəndər obrazının poetik strukturunu ilk əcdad obrazı təşkil edir. Nağıldakı su adamı obrazı az rast gəlinən surət olsa da, funksiyası baxımından səciyyəvi surətdir. O, balıqların padşahı ilə insanların padşahı (İsgəndər) arasında əlaqəçi rolunu oynayır. “İsgəndərin balıqlardan xərac alması” nağılında İsgəndərlə balıqlar arasında əlaqəçi rolunu Ərəstun vəzir və elçi balıqlar oynayırdılar. Biz bu nağılda da vəzir obrazını görürük. Lakin Balıqlar tərəfindən İsgəndərlə danışıq aparən balıqların əvəzində bu nağılda su adamı obrazını görürük. O, funksiyası etibarilə mediator obrazdır. Mediatorların funksiyası müxtəlif aləmlər arasında əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Su adamı obrazı semantik strukturunu baxımından mürəkkəb obrazdır. Balıqçıların toruna düşmüş bu varlıq nağılda suadamı və balıq adam kimi təqdim olunur. Yəni o, yarı adam, yarı balıqdır. Onun danışmaması, bircə, onun balıq kimliyindən irəli gəlir. Balıqlar danışmayan, bir növ, lal məxluqlardır. Lakin su adamının evləndirilməsi diqqət cəlb edən faktır. Balıq adamı insanla evləndirilər və onun oğlu olur. Beləliklə, balıq adam insanlarla bilavasitə deyil, oğlunun vasitəsilə əlaqə saxlayır. Nağıldakı balıq adam surəti İsgəndər haqqındakı bu nağılın qədimliyinə işarə edir.

***Açar sözlər:** İsgəndər Zülqərneyn, Makedoniyalı İsgəndər, balıq, xərac, su adamı, balıq adam, folklor, nağıl, “Kitabi-Dədə Qorqud”*

Konul ALIYEVA

**CHARACTERISTIC FEATURES OF THE IMAGE OF ALEXANDER
IN THE FAIRY TALE “ALEXANDER’S PATIENCE”**

Summary

The fairy tale “Alexander’s patience” is connected in terms of the plot structure with the fairy tale “Alexander’s taking tribute from fish”. The plot of both fairy tales is the same in concept: the fish always act wisely and submit to Alexander and pay him tribute. From the point of view of the epic concept it means that Alexander brought harmony to the world. Alexander is presented as a conqueror in all fairy tales. Alexander’s conquest is based on the first ancestral archetype. The function of the first ancestor is to protect the world and create harmony in it. In this respect, the poetic structure of the image of Alexander in the tale is formed by the image of the first ancestor. Although the image of the water man in the fairy tale is a rare image, it is a typical image in terms of its function. He acts as a liaison between the king of fish and the king of men (Alexander). In the fairy tale “Alexander’s taking tribute from fish” the role of the liaison among Alexander and the fish was played by Arastun vizier and the messenger fish. One can also see the image of the vizier in this fairy tale. But instead of fish, who is negotiated by fish with Alexander, we can see the image of Aquarian (a water man) in this tale. He is a mediator character in function. The function of mediators is to establish connections among the different worlds. The image of Aquarian (a water man) is a complex image in terms of its semantic structure. This creature, caught in the fishermen’s net, is presented in the tale as Aquarian (a water man) and a fish man. That is, he is half a man, half a fish. The fact that he does not speak, in our opinion, is due to his fish identity. Fish are kind of dumb creatures that don’t speak. However, the fact that Aquarian gets married is a fact that attracts attention. A fish man is married to a human and he has a son. Thus, the fish man communicates with people not directly, but through his son. The image of a fish man in the fairy tale hints at the antiquity of this tale about Alexander.

Key words: *Iskander Zulqarneyn, the Macedonian king Alexander the Great, fish, tribute, Aquarian water man, fish man, folklore, fairy tale, “The Book of Dede Gorgud”*

Конюль АЛИЕВА

**ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ ОБРАЗА ИСКАНДЕРА В СКАЗКЕ
«ТЕРПЕНИЕ ИСКАНДЕРА»**

Резюме

Сказка «Терпение Искандера» по сюжетному построению связана со сказкой «Искандер берет дань с рыб». Сюжет обеих сказок одинаков по своей концепции: рыбы во всех случаях поступают мудро и отдают дань уважения

Искандеру, подчиняясь ему. Это означает, что с точки зрения эпической концепции Искандер принес в мир гармонию. Во всех сказках Искандер представлен как завоеватель. В основе завоевательства Искандера лежит первый родовой архетип. Функцией первопредка является защита мира и создание в нем гармонии. В этом отношении поэтическую структуру образа Искандера в сказке составляет образ первопредка. Несмотря на то, что образ водяного человека в сказке редко встречающийся образ, с точки зрения функции он является типичной копией. Он действует как связующее звено между царем рыб и царем людей (Искандером). В сказке «Искандер берет дань с рыб», роль связующего звена между Искандером и рыбами выполняли визирь Эрасту и рыбы-посланники. В этой сказке, мы также видим образ визиря. Однако, вместо рыб, которые ведут переговоры с Искандером со стороны рыб, в этой сказке, мы встречаем образ водяного человека. По своей функции, он является образом посредника. Функция посредников заключается в установлении связи между различными мирами. Образ водяного человека является сложным образом с точки зрения смысловой структуры. Это существо, которое попало в сеть рыбаков, представлено в сказке как водяной человек и рыбочеловек. То есть он наполовину человек, наполовину рыба. Мы считаем, что отсутствие речи у него проистекает из его рыбьей идентичности. Рыбы, являются существами не говорящими, своего рода немymi. Но то, что водяной человек женится, является фактом привлекающим внимание. Рыбочеловек женится на человека и у него рождается сын. Таким образом, рыбочеловек общается с людьми не напрямую, а через своего сына. Образ рыбочеловека в сказке указывает на древность этой сказки об Искандере.

Ключевые слова: *Искандер Зулкарнайн, Александр Македонский, рыба, дань, водяной человек, рыбочеловек, фольклор, сказка, «Книга моего деда Коркута»*

Giriş

Azərbaycan folklorunda İsgəndər Zülqərneyn adı ilə məşhur olan obrazın prototipi, heç şübhəsiz, qədim yunan sərkindəsi Makedoniyalı İsgəndərdir. Makedoniyalı İsgəndər, III İsgəndər, İsgəndər *Zülqərneyn*, yaxud Böyük İsgəndər adları ilə məşhur olan Aleksandr bizim eradan əvvəl 356-cı ildə anadan olmuş, 323-cü ildə isə vəfat etmişdir. Makedoniyanın Pella şəhərində doğulmuş və atası II Filippin ölümündən iyirmi il sonra taxta oturmuş Aleksandr qədim dünyanın məğlubedilməz hökmdar və sərkindələrindən idi və Asiya qitəsi və Şimal-Şərqi Afrikanın böyük bir hissəsini fəth etmişdir. Otuz yaşına qədər böyük fəthlər həyata keçirmiş İsgəndər haqqında çoxsaylı əfsanələr yaranmış, onun adı və şöhrəti bu böyük fatehin ayağı dəyməyən yerlərə qədər də yayılmışdı [bax: 5].

İsgəndərin adının Şərqdə məşhurlaşmasında Əbülqasim Firdovsi və Nizami Gəncəvi kimi sənətkarların böyük rolu olmuşdur. Tədqiqatçılara görə, Azərbaycan folklorundakı “İsgəndərin gündən xərac alması”, “İsgəndərin balıqlardan xərac alması”, “İsgəndər və loğman”, “İsgəndər və qarğa”, “İsgəndərlə qocanın nağılı”, “İsgəndər Zülqərneynin vəsiyyətləri”, “İsgəndərin anası”, “İsgəndərin səbri”, “İsgəndərin padşahlığa çatması”, “İsgəndərlə Əsgər Ləl Xiftən”, “İsgəndərin zülmata gətməsi”, “İsgəndər Zülqərneynin İran padşahı ilə davası”, “İsgəndər Zülqəryen”, “Adətdir”, “Öz əlinin qazancı ilə yaşa”, “Üç sual”, “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Şahzadə Bəhram” kimi əfsanə, rəvayət və dastanlar [bax.: 8] bu və ya digər şəkildə Nizaminin “İskəndərnamə” əsəri ilə səsləşir. Bu tədqiqatda “İsgəndərin səbri” adlı nağıl mətni təhlilə cəlb ediləcəkdir.

Qeyd edək ki, “İsgəndərin səbri” nağılı əvvəl təhlil etdiyimiz “İsgəndərin balıqlardan xərac alması” nağılı yaxın məzmunu malikdir. Hər iki nağılda İsgəndər balıqlardan xərac almaq istəyir, onlar əvvəlcə vermək istəməsələr də, axırda İsgəndərin gücü və aqlının qarşısında tabe olmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu cəhətdən, “İsgəndərin səbri” nağılında əsas məna İsgəndərin səbri, “İsgəndərin balıqlardan xərac alması” nağılında onun gücü ilə bağlıdır. Lakin “İsgəndərin səbri” nağılında biz qeyri-adi bir obrazla da qarşılaşırıq. Bu da bizə tarixi İsgəndər obrazının folklorlaşma kontekstindəki səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkarlamağa imkan verir.

T ə d q i q a t

“İsgəndərin səbri” nağılında deyilir: “Biri varmış, biri yoxmuş, İsgəndər Zülqəryeyn adında bir padşah varmış. Günlərin bir günü bu padşah 60 minlik qoşun ilə dəryanın kənarında düşüb vəzirinə dedi:

– Vəzir, istəyirəm balıqlar padşahından bac alam. Sən nə məsləhət görürsən? Vəzir cavab verib dedi:

– Padşah sağ olsun, məsləhət sizinlədir” [8, s. 43]. Burada diqqəti cəlb edən ilk məqam bu kiçik mətnin nağıllar üçün xarakterik olan “Biri varmış, biri yoxmuş” formulu ilə başlanmasıdır. Bu formulun işlənməsi mətni nağıl janrına aid edir:

“Bir kişi vardı, onun da bir övrəti vardı, adın Xanpəri deyərtilər” [2, c. 3, s. 241];

“Biri vardı, biri yoxdu, iki dənə qardaşdı. Olardan biri dövlətdi, biri yoxsuldu” [2, c. 3, s. 252].

“Badi-badi giriftar, hamam-hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləhlik eylər, köhnə hamam içində. Qarışqa şıllağ atdı, dəvənin beli batdı. Hamamçının tasi yox, baltaçının – baltası. Orada bir tula gördüm, onun da xaltası yox. Günnərin bir günündə, Məmmətnəsir tinində, göy imamın belində biri vardı, biri yoxdu, Allahdan qeyri heş kim yoxdu. Mən çox şil aşı yemişəm, heç belə yalan diməmişəm” [1, c. 2, s. 60];

“Şatırrı” şennyində bir dölətdi kişinən bir öydar arvat var idi” [3, s. 185];

“Biri var idi, biri yox idi, Allah varidi, şeriki yox idi. Günnərin bir günində Qəndəharda bir pədsah var idi” [1, c. 2, s. 5];

“Biri varıymış, biri yoxuymuş, keçmiş vaxdı bir kişiyənən bir arvat varıymış” [6, c. 1, s. 72].

Nağılın əvvəlindəki parçada diqqəti cəlb edən ikinci detal İsgəndərin baliqlardan xərac alması fikrinə düşməsidir. Bu detalın üç mənası müşahidə olunur:

Birincisi, İskəndərin baliqlardan xərac almaq niyyətinə düşməsi süjeti hərəkətə gətirən detaldır. O, süjetdəki bütün hadisələr üçün səbəb rolunu oynayır. Biz bu tipli detala “Dədə Qorqud” dastanında tez-tez rast gəlirik. Qalın Oğuz bəyləri Bayındır xanın divanında oturarkən kimsə bir təkliflə çıxış edir və həmin təklif konkret boyun süjetinin hərəkətə gəlməsi üçün səbəb rolunu oynayır.

İkincisi, İsgəndərin baliqlardan xərac almaq istəməsi uzaq planda onun fəthlik tarixi ilə səsleşir. Tarixi İsgəndər çoxlu ölkələr işğal edərək onlardan xərac almışdır. Onun nağılda baliqlardan da xərac almaq istəməsi həmin tarixi şöhrətinin mifləşdirilməsinin nağıldakı izidir.

Üçüncüsü, İsgəndərin baliqlardan xərac almaq istəməsi bu obrazın mifologiyadakı ilk əcdad (mədəni qəhrəman, demiurq) arxetipi ilə bağlı olduğunu göstərir.

Y.M.Meletinski yazır ki, ilk əcdadlar qəbilə və tayfaların ilk valideyni hesab olunur, onlar qəbilə icmasını bir sosial qrup kimi modelləşdirirlər. O, mədəni qəhrəman obrazları barəsində göstərir ki, bunlar insanlar üçün müxtəlif əşyaları (odu, mədəni bitkiləri, əmək alətlərini) əldə edən, yaxud yaradan, insanlara ov etməyin, torpaq becərməyin qaydalarını, sənətkarlığı, incəsənəti öyrədən mifoloji personajlardır. Onlar sosial və dini qaydaları, mərasimləri və bayramları, nikah qaydalarını və s. müəyyənləşdirirlər [12, s. 638].

B.N.Putilov ilk əcdad obrazları barəsində qeyd edir ki, onlar mifologiyada “ilk adamlar”, nəslin (uruğun, qəbilənin) ulu əcdadlarıdır. İlk əcdadların, yəni demiurqların, mədəni qəhrəmanların funksiyaları daha çox qovuşmuş şəkildə qarşımıza çıxır [13, s. 100]. Müəllif mədəni qəhrəman haqqında qeyd edir ki, o, mifik söyləmələrin personajı olub, fəaliyyəti insanlar üçün müxtəlif mədəni dəyərlərin yaradılmasına, yaxud əldə edilməsinə yönəlmişdir. B.N.Putilov mədəni qəhrəmanı demiurq və ilk əcdad kimi personajlarla bağlılığı haqqında yazır ki, mədəni qəhrəman demiurq rolunda dünyanın yaradılmasında, xaos qüvvələri ilə mübarizədə iştirak edir, əcdad rolunda isə nəslin əsasını qoyur, bəzən də totem əcdad kimi çıxış edir [14, s. 67].

Aynur Fərəcova bütün bu terminlərə münasibətdə qeyd edir ki, ilk əcdad, mədəni qəhrəman və demiurq eyni bir obrazın (ilk insanın) müxtəlif inkişaf mərhələlərinin adlarıdır. Mif qəhrəmanı ona görə ilk əcdad adlanır ki, bütün qalan insanlar ondan törəyir. Bu, mifik qəhrəmanın ilkin funksiyasıdır. O, ilk növbədə xalqı törət-

məlidir. Lakin daha sonra törətdiyi insanlar üçün yaşam qaydaları müəyyənləşdir-məli, qayda-qanun qoymalı, ilk əşyaları, ilk ov alətlərini və s. düzəltməlidir. Bu isə ilk əcdadın mədəni quruculuq fəaliyyətidir. İlk əcdadın bu mədəni quruculuq fəaliyyətinə görə biz onu artıq mədəni qəhrəman adlandırırıq. Mədəni qəhrəmanın yaradıcılıq fəaliyyəti gücləndikcə o, artıq ümumiyyətlə yaradıcıya, yaradıcı başlan-ğıca, tanrı-qəhrəmana çevrilir. Bu halda biz yaradıcı fəaliyyəti ön plana çıxan, daha çox yaradıcı obraza çevrilən, ilahiləşən, tanrılaşan mədəni qəhrəmanı artıq demiurq adlandırırıq. Göründüyü kimi, ilk əcdad, mədəni qəhrəman, demiurq eyni bir obra-zın – ilk insanın inkişafının müxtəlif mərhələlərinin adlarıdır [4, s. 26-27].

Bu fikirlərdən aydın görünür ki, İsgəndərin balıqlardan xərac almaq istəməsi ilk əcdadın dünyada nizam-intizam yaratması funksiyası ilə sıx bağlıdır. İskəndər burada bir nağıl qəhrəmanıdır və bütün nağıl qəhrəmanları bu və digər şəkildə ilk əcdad arxetipi ilə əlaqəlidir,

Nağılda daha sonra deyilir:

“İsgəndər dedi:

– Nə etməli?

– Padşah sağ olsun, bundan asan daha nə var ki? Əmr edin tez balıqçılar tor atıb balıqlardan tutsunlar. Və sizin yanınıza gətirsinlər. Ondan sonra sözlünüzü o balıqlara deyərsiniz öz padşahlarına deyərlər.

Balıqçılar İsgəndərin əmri ilə dəryanın kənarına gəlib tor atdılar. Bir azdan sonra toru çəkəndə gördülər ki, tor çox ağırdır. Tor çıxanda gördülər ki tora balıq əvəzinə balıq adam düşübdür. Su adamını da götürüb İsgəndərin yanına gəldilər.

Belə deyirlər ki, İsgəndər heyvanların da dilini bilirmiş. Su adamını nə qədər danışırdısa, gördü ki, heç bir cavab verməyir. Qaldı məəttəl, vəzirinə dedi:

– Vəzir, nə edək ki, bu bizim sözlümüzdə cavab versin?

– İsgəndər sağ olsun, bunun çarəsi ancaq bircə şeydir. O da budur ki, ona bizlərdən bir arvad alıb toy eliyək. Onlardan övlad olar. O böyüyər, həm atasının, həm də anasının dilini bilər. O zaman sözlümüzü o uşağa deyərik. O da siz deyənləri atasına deyər. Atası da balıqlar padşahına deyər” [8, s. 43].

Qeyd edək ki, su adamı obrazı Azərbaycan nağılları üçün o qədər də xarakterik deyil. Bu cəhətdən, belə hesab edirik ki, bu obraz İsgəndər haqqında nağılın çox qədim olduğunu göstərir.

Nağılda deyilir ki, İsgəndərin əmri ilə su adamını evləndirdilər. Doqquz aydan sonra bunların bir oğlu oldu. Oğlan yavaş-yavaş böyüyüb yekəldi, həm atasının, həm də anasının dilini bildi.

Bir gün İsgəndər su adamının oğlunu atası ilə yanına çağıraraq dedi:

– Atandan soruş görüm onlar dəryada nə qayırlar?

Su adamının oğlu İsgəndərin dediklərini atasından soruşanda atası dedi:

– Adamlar quruda yaşadığı kimi, biz də suda yaşayırıq. Bizim də özümüzə görə qanunumuz, adətimiz, padşahımız vardır.

Uşaq atasının dediklərini İsgəndərə deyəndə İsgəndər dedi:

– Çox yaxşı. Elə də atana de ki, mən də İsgəndər padşaham, yer üzündə olan 888 padşahdan bac almışam. İndi bura gəlib oturmaqdan məqsədim budur ki, balıqlar padşahından da bac alam.

Uşaq yenə İsgəndərin dediklərini atasına deyəndə su adamı cavabında dedi:

– İsgəndər padşahın mənə dair nə qulluğu olsa yerinə yetirməyə hazırım.

Uşaq bu sözü İsgəndərə deyən kimi İsgəndər dedi:

– Atana de ki, İsgəndər padşah deyir ki, bu saat gedib öz padşahlarına desin ki, İsgəndər Zülqərneyn adında bir padşah 60 min qoşun ilə gəlib dəryanın kənarında düşüb. Səndən bac istəyir. Əgər bac verməsən dəryanın kənarından getməyəcəyəm.

Uşaq bu sözləri atasına deyən kimi su adamı girdi dəryanın içinə, gedib balıqlar padşahını tapdı, İsgəndərin dediklərini ona deyəndə balıqlar padşahı dedi:

– Get İsgəndər padşaha de ki, o quruda, mən suda. Mən heç kəsə bac verməmişəm, ona da verməyəcəyəm.

Su adamı gəlib balıqlar padşahının dediklərini oğluna dedi. Oğlu da İsgəndərə dedi. İsgəndər balıqlar padşahının göndərdiyi cavaba acıqlanıb dedi:

– Atana de, İsgəndər deyir ki, bu dəfə balıqlar padşahına desin ki, əgər mənə bac verməsə dəryanı dibindən qurudacam.

Oğlu bu sözləri atasına dedi. Su adamı əlüstü dəryaya girdi, getdi balıqlar padşahının yanına, İsgəndərin sifarişini ona yetirdi.

Balıqlar padşahı gülüb adamına dedi:

– Get yer üzünün padşahı İsgəndərə de ki, balıqlar padşahı deyir ki, əlindən gələni əsirgəməsin.

Su adamı bu dəfə də gəlib balıqlar padşahının dediklərini İsgəndərə yetirdi.

İsgəndər bu cavabı eşidəndən sonra qoşun əhlini çağırıb dedi:

– Hərə bir tuluq götürüb dəryanın suyundan doldurun. Sonra aparıb qabaqdakı dağın dalına atın.

İsgəndərin əmrinə görə hərə əlinə bir tuluq götürüb dəryanın suyundan götürüb qabaqdakı dağın dalına tökdülər. Bu əhvalatdan bir neçə gün sonra balıqlar padşahı balıqlardan bir neçəsini yanına çağırıb dedi:

– Gedin dəryanın kənarına, görün İsgəndər Zülqərneyn gedib, yoxsa ordadır.

Balıqlardan bir neçəsi dəryanın kənarına çıxıb gördülər ki, İsgəndərin qoşunu dəryanın suyundan doldurub bir tərəfə aparıb atırlar. Oradan gəlib gördüklərini padşahlarına deyəndə balıqlar padşahı dedi:

– Suyu tez-tez doldurub atırlar, yoxsa yavaş-yavaş?

Balıqlar dedi:

– Xeyir. Çox səbirlə hərəkət edirlər.

Balıqlar padşahı bunu eşidəndə dedi:

– İsgəndər ki belə səbirlə iş görür, yəqin ki dəryanın suyunu qurudacaqdır. Yaxşısı budur ki, gedib İsgəndərə deyin, balıqlar padşahı deyir ki, dəryanı qurutmayın, istədiyini verirəm” [8, s. 43-45].

Su adamı obrazı funksiyası baxımından mediatorudur. Azərbaycan nağıllarında Simurq quşu mediator obrazın ən tipik nümunəsidir. O, işıqlı dünya ilə qaranlıq dünya arasında hərəkət edərək əlaqə yaradır.

Mediator obrazın dastanlardakı tipik nümunəsi Dədə Qorquddur. Dastanda deyilir: ““Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyından Qorqut ata diyərlər bir ər qopdı. Oğuzın ol kişi təمام bilicisiydi, – nə diyərsə, olurdı. Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həqq təala anın könlinə ilham edərdi...” [7, s. 31].

Burada diqqət çəkən məqam Dədə Qorqudun oğuzların dünyası ilə “Ğaib” aləm arasında əlaqə yaratmasıdır. S.Rzasoy dastanda olan “Ğaib” dünyanın “Qurani-Kərim”dəki “Qeyb” dünyası olmamasını, “Ğaib” dünyanın Oğuz igidlərinin ruhlarının uçub-getdiyi fərqli bir aləm olmasını göstərmişdir [10, s. 191-220; 11, s. 22-29].

S.Rzasoy Dədə Qorqudun mediasiya funksiyası haqqında yazır:

a) Zamanlararası mediasiya (gələcəkdən xəbər vermə): “nə diyərsə, olurdı”. Bu, zamanı – gələcəyi proqramlaşdırma kimi qəbul olunmamalıdır. Çünki o, hadisələri özü proqramlaşdırmır, hazır şəkildə alır.

b) Məkanlararası mediasiya: “Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi”. Qorqud Qeyb dünyası ilə Oğuz dünyası arasında informasiya mediasiyası edir. “Ğaib” – qeyb məkanı, gizlin məkan deməkdir. Bu, dini-təsəvvüfi anlamda “qeyb aləmi”, mifoloji anlamda sakral dünya – ilk insanın ilk məkan-zaman dünyasıdır. İlk məkan və ilk zaman sakral “Oğuz kağan” modelinin struktur səviyyələridir. Bu, o deməkdir ki, Qorqud ritual-mifoloji kontekstdə profan Oğuz (xalqı və insanı) ilə sakral Oğuz (kağan) arasında mediasiya edir.

c) Teokosmik mediasiya: “Həqq təala anın könlinə ilham edərdi”. “Həqq-təala” semantemində biri-birinə laylanmış üç qat var:

İslami qat – Cənab Allah;

Türk qatı – Tanrı//Tenqri;

Oğuz qatı – Oğuz kağan [9, s. 302-303].

N ə t i c ə

Apardığımız təhlil bizə aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə imkan verir:

1. “İsgəndər səbri” nağılı süjet quruluşu baxımından “İsgəndərin balıqlardan xərac alması” nağılı ilə bağlıdır. Hər iki nağılın süjeti konsepsiyası baxımından eynidir: balıqlar bütün hallarda ağıllı hərəkət edib İsgəndərə tabe olaraq ona xərac verirlər. Bu, epik konsepsiya baxımından İsgəndərin dünyaya harmoniya gətirməsi deməkdir.

2. İsgəndər bütün nağıllarda fəh kimi təqdim olunur. İsgəndərin fəhliyinin əsasında ilk əcdad arxetipi durur. İlk əcdadın funksiyası dünyanı qorumaq və onda harmoniya yaratmaqdır. Bu cəhətdən, nağıldakı İsgəndər obrazının poetik strukturunu ilk əcdad obrazı təşkil edir.

3. Nağıldakı su adamı obrazı az rast gəlinən surət olsa da, funksiyası baxımından səciyyəvi surətdir. O, balıqların padşahı ilə insanların padşahı (İsgəndər) arasında əlaqəçi rolunu oynayır. “İsgəndərin balıqlardan xərac alması” nağılında İsgəndərlə balıqlar arasında əlaqəçi rolunu Ərəstun vəzir və elçi balıqlar oynayırdılar. Biz bu nağılda da vəzir obrazını görürük. Lakin Balıqlar tərəfindən İsgəndərlə danışmaq aparan balıqların əvəzində bu nağılda su adamı obrazını görürük. O, funksiyası etibarilə mediator obrazdır. Mediatorların funksiyası müxtəlif aləmlər arasında əlaqə yaratmaqdan ibarətdir.

4. Su adamı obrazı semantik strukturundan mürəkkəb obrazdır. Balıqçıların toruna düşmüş bu varlıq nağılda suadamı və balıq adam kimi təqdim olunur. Yəni o, yarı adam, yarı balıqdır. Onun danışmaması, bircə, onun balıq kimliyindən irəli gəlir. Balıqlar danışmayan, bir növ, lal məxluqlardır. Lakin su adamının evləndirilməsi diqqət cəlb edən faktdır. Balıq adamı insanla evləndirilər və onun oğlu olur. Beləliklə, balıq adam insanlarla bilavasitə deyil, oğlunun vasitəsilə əlaqə saxlayır.

5. Nağıldakı balıq adam surəti İsgəndər haqqındakı bu nağılın qədimliyinə işarə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / tərt. ed. Ə.Axundov/ Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, c. 2, 1961, 374 s.

2. Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / tərt. ed. Ə.Axundov – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, c. 3, 1962, 282 s.

3. Əlizadə, H. Azərbaycan el ədəbiyyatı (Nağıllar). Bakı: Elm və təhsil, 2013, 316 s.

4. Fərəcova, A. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 200 s.

5. <https://az.wikipedia.org/wiki/Makedoniyal>

6. Gədəbəy folklor örnəkləri / tərt. ed.-lər M.Kazımoğlu (İmanov), S.İsayeva. Bakı: Elm və təhsil, c.1, 2016, 360 s.

7. Kitabi-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

8. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin el variantları. Tərtibçi, redaktor və izahların müəllifi Fərid Hüseyn. Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC, 2021, 258 s.

9. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası. Bakı, “Nurlan”, 2009, 363 s.

10. Rzasoy, S. “Kitabi-Türkman lisanı” oğuznaməsinin transmediativ strukturunu və ritual-mifoloji semantikasını. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 472 s.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər • 2024/1

11. Rzasoy, S. “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi: monoqrafik tədqiqatın nəticələri // “Dədə Qorqud” jur., 2020, № 3, s. 22-29

12. Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии / Мифологический словарь. Гл. ред. Е.М.Мелетинский. Москва: Советская энциклопедия, 1990, с. 634-640

13. Путилов Б.Н. Первопредки / Свод этнографических понятий и терминов. Народные знания, фольклор, народное искусство, вып. 4. Москва: Наука, 1988, с. 100

14. Путилов Б.Н. Культурный герой / Свод этнографических понятий и терминов. Народные знания, фольклор, народное искусство, вып. 4. Москва: Наука, 1988, с. 67

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 12.02.2024

Son variant: 23.02.2024